

"Aandacht is
adem voor de
geest"

-freek de Jonge-

INTRODUCTIE LUC STEVENS (directeur NIVOZ)

Geachte gasten, welkom namens alle NIVOZ-medewerkers, in klein en in groter verband, bij deze vijfde NIVOZ-lezing, te houden door Freek de Jonge.

De tweejaarlijkse NIVOZ-lezing is een hommage aan de pedagogische opdracht in onze samenleving, hier vanavond vertegenwoordigd door wie in deze opdracht participeren. En aldus op elkaar betrokken zijn. Of het nu eindverantwoordelijken zijn van scholenstichtingen, leraren of hoogleraren, of voortrekkers uit het veld in Rotterdam-Zuid. Ze zijn allen hier aanwezig; betrokken op elkaar en participierend in de pedagogische opdracht aan de samenleving.

De huidige maatschappelijke context van die pedagogische opdracht is niet weinig complex en gespannen. Het project dat we achter ons hebben – het project van het zoeken naar zekerheden en comfort, buiten onszelf – is op essentiële onderdelen mislukt. Er zijn nogal wat schijnzekerheden ontstaan in de loop van de tijd, ook - en misschien met name - in ons onderwijs.

Wat denken wij kinderen en jongeren te kunnen bieden, als uitdagend en hoopvol uitzicht? En welke mensen willen wij dat ze worden? Waar ging het ook al weer om?

Een ethisch-filosofische beschouwing in deze heeft zo zijn verdienste. Maar een deconstructie in *common sense*-taal voert ons misschien sneller tot het antwoord. Waar ging het ook al weer om?

De tijdsredenaar Freek de Jonge behoeft geen introductie. Hij is zijn eigen introductie. Ik vraag een hartelijk applaus voor Freek de Jonge.

Dank u wel mensen, dat is erg vriendelijk van u. Ik geef geen PowerPoint-presentatie, maar wel even een paar dingetjes ter oriëntatie.

Hier ziet u mij als leerling van de eerste klas lagere school, in Workum. Onderste rij, derde van rechts. Volgens mij is het de hele school, want mijn oudere broer staat er ook op.

Dit is Workum, 1950. We komen daar later op terug.

U merkt, ik zit opeens in het lezingencircuit, een heel ander segment van podiumkunst. Mensen vragen dan ook weleens aan mij: hoe voelt dat? Hoe voel je je daarbij? En zeker als het over een specifiek onderwerp gaat als vanavond: het onderwijs, pedagogie.

Even tussendoor. Jaren geleden kwam ik bij toeval na een optreden terecht in een café in Zeeland dat dacht en nacht open was. Het was eigenlijk geen café, het was de sociëteit van het Vlaams Loodswezen in Vlissingen.

Het was half twee. Ik klopte aan, er ging een luikje open. Iemand vroeg: 'Wie bent u?' Ik zei: 'Ik ben *Neerlands Hoop in Bange Dagen*.' 'Oh', klonk het van de andere kant van de deur, 'komt u binnen.' Ik naar binnen, wat nog niet meeviel, want het was een vrij klein luikje. En ik kom in een gelagkamer en daar ligt een loodspet - liggend op de toog en op z'n arm rustend - te slapen. Ik tik de loods – die nogal naar de drank ruikt – wakker, en vraag aan hem: 'Waar is hier het toilet?' En hij zegt op z'n Vlaams: '*Ik ga een keer ga wijzen*.' Ik zeg: 'Is het zo ingewikkeld?' Hij zegt 'hoezo?' Waarop ik zeg: 'Nou, dat er een loods mee moet om mij even naar het toilet te brengen.' Hij vond dat wel grappig.

Enfin, we raken in gesprek, we raken zelfs diep in gesprek. Maar we drinken ook heel veel - en hij had al veel gedronken - en hij legt mij op een zeker moment het verschil uit tussen schipperen en loodsen. Bij *schipperen* is men met de boot in de vaargeul en op een zeker moment voelt men de schok en ervaart dat daar niet voldoende diepgang is voor het schip om door te kunnen varen. Dus moet het schip een klein beetje naar rechts, naar achteren enzovoorts, net zo lang tot die z'n weggetje gevonden heeft. Dat is schipperen. Maar hij zegt: 'Er is ook *loodsen* en dan pak je een boek en dan kijk je hoe het met die bultjes onder water zit.' Vervolgens barst dezelfde man in tranen uit. Ik zeg: 'Wat is er?'. Hij zegt: 'M'n huwelijk is op de klippen gelopen; ik dacht te kunnen schipperen, maar het is toch een kwestie van loodsen.'

Enfin, de avond gaat voort. We drinken en we drinken veel. Af en toe valt hij van z'n kruk, maar hij weet zich weer op te richten en het gesprek gaat voort. Op een zeker moment staat de barkeeper in paniek achter ons en die zegt: 'Er is een schip gearriveerd op de rede van Vlissingen onder Panamese vlag met een lading nucleair afval aan boord. En dat schip moet als de sodemieter naar Antwerpen voordat er ongelukken gebeuren.' De loods staat op, maar nogal wankel. Dus ik neem mijn verantwoordelijkheid en zeg: 'Ik ga wel met 'm mee.' Tenslotte worden wij aan boord van dat schip gehesen en die loods zegt tegen mij, op z'n Vlaams: *'Ik ga even de patatten afgieten.'* Dus die verdwijnt linksaf naar het toilet en ik word meegesleurd de brug op.

Ik ben nog nooit in zo'n imposante omgeving geweest. Er staat een matroos aan het roer, een tweede stuurman en een kapitein. De kapitein briest tegen mij: *'The fuck to Antwerp!'* Ik zeg: 'Neem me niet kwalijk, maar ik ben komiek. Mocht er op dit moment behoefte zijn aan een grap, dan vertel ik die graag. Maar van hoe wij met dit schip naar Antwerpen komen, heb ik weinig verstand.'

Of hij verstaat me niet, ik weet niet wat hij van me verwacht, maar hij briest nog een keer: *'The fuck to Antwerp!'* En die tweede stuurman trekt de matroos van het roer, de kapitein duwt mij achter het roer en roept nog een keer *'The fuck to Antwerp!'* En ik zeg nog een keer *'I'm a comedian.'* En de kapitein loopt naar de zijkant van die brug, trekt een la open en haalt daar een pistool uit. Komt naast me staan en zet dat pistool tegen mijn linkerslaap. Nog eenmaal zegt hij *'The fuck to Antwerp.'*

En daar sta ik, met het roer in mijn handen. Voor mij de Westerschelde, een van de verraderlijkste zeewegen ter wereld. Met een paar zeemijl verderop, aan bakboord, de kerncentrale van Borssele. Dus zodra dat verrijkt uranium fuseert met het hier onverwerkte nucleaire afval, dan zal er een kernramp ontstaan die z'n weerga in Europa niet heeft. Ik heb nog nooit een schip gevaren, ik weet niets van de theorie, geen enkele praktijk, maar *ik móet*.

Nou, zo voel ik me zo ongeveer op dit moment ook.

*Nooit honger gekend, geen dorst gehad
Niet beperkt door mijn opvoeding
Niet vervormd door het onderwijs
Nooit voor een baas hoeven werken
Nooit in een oorlog hoeven werken
Geen geldzorgen gekend
Me nooit hoeven afvragen 'waar slaap ik vannacht?'
Nooit van iets of iemand geweest
Zesenvestig jaar bij dezelfde vrouw
We zijn elkaars bevrijders, niet elkaars bewakers
Ik heb me altijd onafhankelijk gevoeld
Een wonderlijk bevoorrecht bestaan
Met één nadeel: ik heb makkelijk praten*

Ik kan mij, dames en heren, niet aan de indruk onttrekken dat de geest die ieder mens uniek maakt, onder druk staat. Geest is, volgens de prikkelende formulering van Arnold Cornelis, 'de abstracte energie die vrijkomt door de botsing van ratio en intuïtie.' Ik zal het nog een keer zeggen omdat ik ook wel drie keer moest lezen voordat ik 'm in de gaten had: *'Geest is de abstracte energie die vrijkomt door botsing van ratio én intuïtie.'*

Propaganda en marketingtechnieken, gesteund door ongelimiteerde budgetten, brainwashte kinderen en makkelijk te beïnvloeden volwassenen. De media, ofwel afhankelijk van de overheid dan wel van reclamegelden, zijn niet in staat daar een krachtig tegengeluid aan te geven. Internet mist de betrouwbaarheid waar de oude media ooit prat op gingen. Dus heeft vrijwel elke sturing van het brein geen andere dan commercieel belang. De universiteit heeft zich in de hoek laten drukken van rentabiliteit, de bètawetenschappen passen zich moeiteloos aan door hun diensten aan te bieden aan een hongerige, hijgerige industrie die geen enkele scrupule heeft de mensen afhankelijker te maken en de aarde onleefbaarder.

De wetenschappen die moeten zorgen voor de balans - de sociologische analyse, de psychische weerbaarheid, de filosofische verantwoording en de ethische vraagstelling - precies díe wetenschappen staan onder druk aan de andere zijde van de kloof. Ze stikken in een armetierig, arrogant gelijk of misschien wel misplaatste bescheidenheid. Ingegeven door de gedachte dat je de kloof alleen kunt overbruggen door het dal in te gaan. Ik ben bang dat dat misschien wel te diep is.

Intussen lijkt communicatie explosief toegenomen door nieuwe technische mogelijkheden. Maar het niveau van de gesprekken en e-mailwisselingen lijkt navenant af te nemen. Mensen zijn iets kwijt. Zou dat de vraag over hun lotsbestemming kunnen zijn? Die niet meer dwingend op een antwoord wacht, of zelfs is verdwenen uit onze gedachten? Mede dankzij het puberale triomfalisme van atheïsten als

Richard Dawkins en Christopher Hitchens, die niet schijnen te beseffen dat religie meer is dan het met een vaak gewelddadig zendingsdrang omgeven naïevig geloof in een persoonlijk god en de illusie van een hiernamaals.

Religie is, naar mijn idee, een verbinding met de onschuld die we weliswaar verloren hebben, maar niet kwijt zijn. Zo goed als god dood is, maar nog niet vergeten. De religie bevat elementen die de mensen bindt, die de mensen vragen doet stellen, bijvoorbeeld over de noodzaak van het offer, en onbaatzuchtigheid. Allemaal zaken die zoek zijn in onze seculiere wereld. Het verloren paradijs, waar we onze verloren onschuld achterlieten in ruil voor 'de eigen wil'. Jürgen Habermas – een Duits filosoof en socioloog - zegt over deze, misschien niet zo nieuwe, maar zeker nog niet evenwichtige situatie: *'Om onszelf te rechtvaardigen en te bepalen is het noodzakelijk dat er een nieuw principe wordt ontwikkeld dat de samenbindende taak die vroeger door de religie werd bekleed, wordt vervangen.'*

Dus een nieuw principe wordt ontwikkeld die een samenbindende taak ontwikkeld. Dat is een alfa formulering. Einstein zei: 'We lossen de problemen niet op door te blijven denken op de manier die ze veroorzaakt heeft.' Dat is de bèta kant.

We gaan het vanavond hebben over onderwijs. Het fenomenale domein dat zich uitstrekt van iemand iets wijs maken, tot iemand wijzer maken. Van het kind dat iets abstracts als het alfabet van zijn grootmoeder leert, tot het kind dat opa computerles geeft.

Toen ik kortgeleden aan tafel begon over een zojuist door mij ontdekte theorie over *growth mindset*, waarin de psychologe Carol Dweck vanuit het idee dat onze *mindset* (de manier waarop we naar het leven kijken) niet vastligt, maar zich kan ontwikkelen - onderbrak mijn kleindochter van zeven mij. Ze zei: 'Dat hebben we op school.' Haar moeder voegde eraan toe dat ze het zo goed had begrepen dat ze haar vader af en toe uitschold voor een '*fixie*', wat iemand met een *fixed mindset* is die tegenover iemand staat die een *growth mindset* heeft. En zo ontstaat er weer een nieuwe kloof tussen de *growies* en de *fixies*.

Het facet van de inrichting en organisatie van het onderwijs laat ik graag aan anderen. Ik ben te veel liefhebber van toeval en chaos om daar werkelijk belangstelling voor te kunnen hebben. Maar laat ik om te beginnen van mijn uiteenzetting aan u zeggen dat kennis het probleem niet kan zijn. Want meer dan ooit is alles wat aan kennis vergaard is, voor meer mensen dan ooit beschikbaar. Ik wil mij beperken tot het naar voren halen van een drietal begrippen die ik essentieel acht voor een *growth mindset*, een ontwikkeling van de geest. Die het kind ontvankelijk maken het leven te willen leven in zijn volheid. Die het mogelijk maken in ieder stadium in het leven je te heroriënteren, of zoals we dat vandaag noemen, te *resetten*.

Mijn drie begrippen zijn: vertrouwen, discipline en concentratie.

Om niet in chaos en toeval verstrikt te raken, probeer ik een beetje aan de hand van het Agora-model van René Gude dat gebaseerd is op vier civisatietechnieken - ook wel oefenprogramma's genoemd - mijn verhaal te houden. Die vier civisatietechnieken zijn: kunst, sport, religie en wetenschap/filosofie. Andere pijler onder zijn model is de veronderstelling dat wij ons bewegen in vier sferen: privé, publiek, publiek en politiek.

Om te beginnen, vind ik persoonlijk, dien je vast te stellen (als je iemand iets gaat leren) waar het in het leven om gaat. Laten we - om het eenvoudig te houden - het erop houden dat het leven geen zin heeft. Het gaat dus nergens om. En de opdracht van de mens schuilt dus in het zo zinvol mogelijk doden van zijn tijd van leven. Dat noemen wij overlevingsstrategie. Wij ervaren pas iets als zinvol als

we het kunnen delen met een ander, als ons verlangen opgemerkt wordt, wordt beantwoord door de ander, die ons aandacht schenkt.

Aandacht schenkt. Andere kant: aandacht geeft.

Dus je hebt hier aandacht schenken én geven.

Aandacht is dus een cadeau.

Aandacht is adem voor de geest.

Laten we even door die vier sferen heen gaan.

Privé is het nest. Je kunt je pas in het gezin ontplooien, je voelt je pas thuis, als de onderlinge verhoudingen (tussen vader en moeder, tussen de kinderen onderling), niet tot spanning leiden.

Privaat wil zeggen, hoe je aan de kost komt. Een mens komt het beste tot zijn recht wanneer zijn waardigheid gerespecteerd wordt en zijn identiteit - dat is zijn zelfverworven levenswijsheid - gewaardeerd wordt.

Dan heb je het publiek recht, dat is hoe wij onze gekozen verhouding tussen rechten en plichten rechtvaardigen. Dan komt het vooral aan op mondigheid en het vermogen te luisteren, te kunnen samenvatten en aan het eind te kunnen verbinden. De publieke sfeer zie je terug in de manifestatie van de kritische, spelende mens in media en kunst. Daar krijg je gezag als je je algemeen ontwikkeld toont. Vaak kan een beetje humor ook geen kwaad. Je bent gebaat bij nieuwsgierigheid en je moet een groot verlangen hebben om je inzichten te delen.

En in al die vier omgevingen - als u het heeft kunnen volgen - gaat het in de eerste plaats om vertrouwen.

René Gude stelt dat ieder mens de eigenschap heeft dat die graag *erbij wil horen*. En ten tweede wil die dan ook nog een beetje *bijzonder* zijn. En hij ziet daarin een paradox. Want in het eerste geval - als je erbij wilt horen - moet je je individualiteit opgeven en in de tweede geval moet je juist individualiteit ontwikkelen.

Ik zie de symbiose van die paradox - die schijnbare tegenstelling - in de formule: Ik = de ander = ik.

In deze formule lost iedere schijnbare tegenstelling tussen mensen op. Dus als je moet beginnen met peuters uit de eerste groep op de basisschool, dan zet je dit alvast op het bord.

Ik = de ander = ik

Dus als je het over jezelf hebt, wat zeg je dan? Ik.

En als jij het over jezelf hebt, wat zeg je dan? Ik.

Maar *díe* ik is niet dezelfde als *díe* ik. En tegelijkertijd is die wel hetzelfde: ik is de ander voor 'de andere ik'.

Ik = de ander = ik. Je kan er het eerste hele jaar aan besteden, aan deze formule. Als die er lekker in zit, kan kinderen niks meer gebeuren. Dan hebben ze nooit meer een oordeel. Want als ze het over een ander hebben, dan weten ze dat ze het over niemand anders hebben dan zichzelf. (22.58)

Vertrouwen is de vraag beantwoorden 'Mag ik er zijn?' En omdat de formule *ik = de ander = ik* is, betekent dat dat de ander ook vraagt 'Mag ik er zijn?' Dus zelfvertrouwen zit in vertrouwen. Want zelfvertrouwen waarbij de ander geen rol speelt, noem je hoogmoed.

De rechten van de mens - dat immer groeiende stelsel van voortschrijdend inzicht, toenemende tolerantie en solidariteit - kan vervangen worden door één kleine zin: ieder mens heeft recht op vertrouwen. Dus is de gezinssituatie cruciaal voor dat vertrouwen. Krijgt een kind een bed om te slapen, om te eten, om te drinken? Hoe leert het praten, welke verhalen krijgt het te horen? Kan het kind tegen zijn ouders opkijken? Worden de ouders gerespecteerd?

De stem van vader

Zondagmiddag, 1950

*Met mijn vader naar de kerk
Voor mij is het een wekelijks uitje
Voor hem is het zijn dagelijks werk
Het kerkje staat in Brandeburen
Heidenskip noemen de Friezen het
De garagehouder komt ons halen
Met zijn zwarte Chevrolet*

*De kosteres zet mij op mijn plaatsje
In de ouderlingenbank
Ze geeft mij twee pepermuntjes
'Wat zeg je dan?' Ik mompel: 'Dank'
Als alle mensen zijn gezeten
Verschijnt de ouderlingenrij
Vader loopt daarin als tweede
Klimt op de kansel, knikt naar mij*

*Jongetje op zondagmiddag
Dat niets begrijpt, maar alles hoort
Verliefd is op de stem van vader
Die rustig voorleest uit Gods woord
In de verte loeien koeien
Een eenden jager lost een schot
Maar niets verstoort de stem van vader
Die voorleest uit het woord van God*

*Terug in de consistoriekamer
Staan de thee en koekjes klaar
Vader bevrijdt zich uit zijn toga
En jaagt de brand in een sigaar
Maar ik heb eventjes geen aandacht
Voor de daden van mijn held
Ik mag collectezakken legen
Helpen bij het tellen van het geld*

*Wij rijden door de Friese weiden
Benzine ruik ik, gier en hooi
De chauffeur vraagt hoe ik de preek vond*

*Vader glimlacht, ik zeg: 'Mooi'
Het is maar tien minuten rijden
Thuis wacht moeder, nog meer thee
Ik mag de togakoffer dragen
En een volgend keer weer mee*

*Jongetje op zondagmiddag
In de ban van vaders stem
Dat niets begrijpt, maar heel goed luistert
Of hij zacht klinkt of met klem
Jongetje op zondagmiddag
Dat niets begrijpt van de Heilige Geest
Maar weet dat die stem op zijn mooist klinkt
Als vader uit de bijbel leest*

In een paar regels heb ik u hier uitgelegd hoe ik aan mijn vertrouwen kom. Ik ben vanaf vier-vijfjarige met mijn vader naar de kerk gegaan. Ik heb gezien hoeveel waardering er voor mijn vader was, ik was daar trots op. En ik heb de verhalen onderaan de preekstoel gehoord, bij herhaling. Daar komen we ook nog wel op terug. Ik luisterde niet, maar die verhalen hebben zich wel vastgezet in mijn geest. Ze blijven - de rest van mijn leven - mijn referentie.

Zekerheden, maar ook de onzekerheid: of tenminste het geheimzinnige van de geest.

Mijn ijzeren vertrouwen werd beschadigd – en dan pak ik er een nieuw plaatje bij - door deze meneer (de middelste). Dat gebeurde in de vijfde klas van de lagere school.

Een paar weken geleden kwam mijn broer opeens met het hele familiearchief en deze foto zat daarin. Wij verhuisden toen ik zeven was naar Zaandam. En dit zijn de onderwijzers van mijn lagere school. In het midden zit de juffrouw, die heb ik niet gehad, zij was van de eerste klas. Dat was juf Spoor. De naam zegt het al. En ik begon in de tweede klas bij déze juf: dat was juf Kuiper. Ik geloof niet dat er in de wereld een liever iemand bestaat dan zij. Dan zit boven haar mijnheer Van der Hoede, onderwijzer derde klas; mijnheer Hendriks was bovenmeester, onderwijzer van de zesde, maar vooral ook de zevende klas waarin ik uiteindelijk in terecht kwam. Ik sloeg namelijk de zesde over. Daar zaten namelijk de jongens die allemaal doorgingen naar de ambachtsschool en de MULO. De zevende klas

was voor het bevoorrechte groepje dat naar het Voortgezet Onderwijs ging. Tussen die mijnheer Hendriks en de mijnheer uit de zesde van wie ik zijn naam niet meer ken - zit mijnheer Van der Leede. Die mijnheer Van der Leede bleek pedofiel te zijn op zeker moment. Die heeft daarvoor nog in de gevangenis gezeten. Hij kon zijn handen niet thuishouden bij het zwemmen, schoolzwemmen.

Het was deze meneer - hier links op de foto - die mij een jaar of tien van mijn leven gekost heeft. Het was meneer ... Nou ja, het heeft weinig zin om zijn naam te noemen, dat doet er niet toe. Onderwijzer vijfde klas. Wat was er aan de hand?

We hadden tekenles en tekenen was zo'n beetje mijn lievelingsbezigheid. Waar ik al zoveel complimenten had gekregen van mijn omgeving, mijn ouders en familie; ik dacht dat ik het wel een beetje kon. Ik had tijdens het tekenen - wat niet veel voorkwam, want het was een strenge man en we hadden dus bij uitzondering tekenles - ik had een molen getekend. Hij kwam een tijdje naast mij staan - veel te lang eigenlijk - en ging daar zodanig staan kijken dat ik al een gevoel begon te krijgen 'hier klopt iets niet.' Ik keek nog eens naar mijn tekening. Het was onmiskenbaar een molen. Iedereen zou het als een molen herkennen. Maar ja, er ontbraken wel een paar fundamentele dingen aan. En opeens grist meneer Winkler het vel onder mij vandaan en hij laat het aan de klas zien.

Ik weet niet of hij ooit het werk van René Magritte – een Belgisch surrealistisch kunstschilder - had gezien, maar hij zei: 'Dit is geen molen.' En hij zei: 'Het kan niet, want die wieken zitten tegen de kap aan, dus die kunnen nooit draaien, want dan gaat die hele kap kapot en flikkert die hele molen in elkaar.'

Dat was pedagogiek a la meneer... nee, ik ga zijn naam niet zeggen.

Maar meneer Winkler had mij ook kunnen vertellen dat tekenen eigenlijk niets anders is dan laten zien wat je ziet. En dat dan dus vooral neerkomt op goed kijken.

Enfin, het heeft ervoor gezorgd dat ik in een vertrouwensdip kwam die werd gekoppeld aan een zeker puberaal verzet. De leraar werd mijn opponent in mijn zoektocht naar identiteit waarin tekenen een belangrijke rol speelde. Ik was voor tien jaar het padje kwijt.

Wonderlijk genoeg, vier jaar later - ik was toen al twee keer blijven zitten in de eerste klas en een keer blijven zitten in de tweede klas van de middelbare school (dat kon toen nog allemaal) – deed ik in Brabant een zogenaamde IQ-test. Mijn oom had daar een confectiefabriek, een naaiatelier, dus zat er een hele rij meisjes achter naaimachines. En er was een man uit Amerika gekomen en die had daar een lopende bandsysteem ingebracht. En wij kwamen als kinderen van mijn vader die president-commissaris van de confectiefabriek was, weleens een kijkje nemen.

Het was onwaarschijnlijk, want die meisjes zaten daar dan broeken in elkaar te stikken en dan liet die Amerikaanse man - een beetje als in een Chaplin-film - door aan zo'n knop te draaien, de lopende band iets sneller gaan en dan zag je opeens die dames op een andere snelheid werken.

Nou, deze man had uit Amerika meegenomen: een IQ-test. Mijn vader was erbij, mijn broer was erbij en ik was erbij. En we gingen in het kantoor van mijn oom de directeur zitten en we kregen die test voorgelegd. En je kunt begrijpen - ik was twee keer blijven zitten, drie keer – dat ik me met enige schroom aan de test zette. Maar uiteindelijk vulden we hem allemaal in en werden de papieren weer ingenomen. Mijn vader bleek een IQ van 148 te hebben, mijn broer van 144 en ik had 142.

En tóch - want het was wel een test, ik vloek hier nu natuurlijk in de kerk - heb ik daar het nodige vertrouwen aan ontleend.

Dus ik heb gedacht: ik blijf wel zitten, maar aan mijn intelligentie kan dat niet liggen.

Niet lang daarna ontmoette ik een vriend van mijn broer. Hij heette Gert van der Breggen. En Gert van der Breggen die heeft mij zien optreden op een schoolavond. En op de een of andere manier - ik weet niet precies hoe dat gegaan is - kwamen wij in contact. Hij zag iets in mij.

Hij kwam samen met mij op mijn kamer, en ging met mij praten. Ik begreep niet precies wat de bedoeling was, maar hij voerde mij in een gesprek in een bepaalde richting. En opeens zei ik iets, en toen barstte hij in lachen uit. En dan ik zei weer iets, en opeens had hij min of meer de slappe lach. Ik voelde me daardoor aangespoord. En het gesprek eindigde in volkomen hilariteit en hield ook opeens weer op. Maar toen zij hij een paar weken later: 'Zullen we nog een keer dat gaan doen?' Ik dacht: 'Wat gaan doen?'. Hij zegt: 'Nou ja, dat we dan zo praten en dat jij dan leuk wordt.' Ik dacht: 'Ja maar, dat gebeurt natuurlijk maar één keer, dat kan je niet herhalen, dan heb je geluk gehad door een paar dingen.' Maar we gingen bij elkaar zitten. En het kwam misschien wel iets moeizamer op gang, maar uiteindelijk kreeg hij toch weer de slappe lach.

En deze Gert van der Breggen, die heeft bij mij het talent eruit gehaald. Dat heb ik goed herkend en goed onthouden. Dat heeft mij vertrouwen geschonken.

Zijn lach stimuleerde mij. Ik dacht: het lukt nooit weer. Vertrouwen moet je krijgen als je er ontvankelijk voor bent, dus zolang de onschuld nog aan je kleeft. Eenmaal bezoedeld door het leven, zal er aan basisvertrouwen niet zo gek veel meer bij komen.

Ik las, alweer bij Arnold Cornelis, De Logica van het Gevoel: '*Onze geest verandert haar onbewuste logica in een bewustzijn, omdat we door de opvoeding worden gevormd.*' Dus, onze onbewuste logica wordt getransformeerd naar een bewustzijn. Door de opvoeding. Dat is de cultuur waarin we leven. En dat *vormen*, dat heet tegenwoordig *formatteren*.

We gaan nog even langs de vier oefenprogramma's (ik noem het liever overlevingsstrategieën) die René Gude heeft bedacht.

In de *kunst* gaat het om creativiteit, originele oplossingen vinden voor zelfgestelde problemen. Je lijden vormgeven. In beeld en/of geluid.

Bij *sport* zoek je de fysieke uitdaging. Je ziet het leven als een strijd. Je sublimeert oorlog tot een spel. Winnen of verliezen. Je geeft je lijden vorm door zelf te lijden. Of, zoals de passieve sportliefhebber, door een ander te zien lijden.

Religie houdt in: fantastisch redenerend, gelovend antwoorden vinden op vragen over leven en dood. Je geeft je lijden vorm in rituelen en aanbidding. Aanbidding van de helden uit de Grote Verhalen.

Filosofie en filosofisch redeneren is zoeken naar verantwoorde vrijheid voor jezelf, zonder die van de ander te beperken. Hier geef je je lijden vorm door te zoeken naar mogelijkheden om het te verlichten. Simpelweg door het lijden weg te redeneren.

Al deze vier overlevingsstrategieën kun je vangen in het begrip 'discipline'.

Was vertrouwen de vraag 'Mag ik er zijn?', discipline is de vraag 'Wil ik er zijn? Wil ik mij ergens toe verplichten?'

En als je zegt: 'ik', zeg je 'de ander'. De ander streeft hetzelfde na.

Dus discipline impliceert ook zelfdiscipline. En de ander kan de 'ik' dus ontmoeten als medespeler, of uitdagen als tegenstander.

Het gaat niet goed met deze wereld, zegt de een

Daar moet iets aan veranderen, zegt de ander

Ja, maar wat, vraagt de een

We moeten de problemen bij de kiem aanpakken, zegt de ander

Wat is de kiem, vraagt de een

Maak daar maar wie van, zegt de ander
Hoezo? Vraagt de een
Wie is de kiem van alle problemen, zegt de ander
De ander, zegt de een
Dan moet die veranderen, zegt de ander
Jij dus, zegt de een

Wacht even, zegt de ander, het gaat een beetje vlug
We gaan even opnieuw
Dit keer begin ik

Het gaat niet goed met deze wereld, zegt de ander
Daar moet iets aan veranderen, zegt de een
Ja, maar wat, vraagt de ander
We moeten de problemen bij de kiem aanpakken, zegt de een
Wie is de kiem, vraagt de ander
De ander, zegt de een
Dan moet die veranderen, zegt de ander
Jij dus, zegt de een

Hee, zegt de ander, nu komen we weer bij mij uit, hoe kan dat nou?
Dat kan, zegt de een, omdat jij de ander bent
Aha, zegt de ander, dus ik moet veranderen?
Ja, zegt de een, heb je het eindelijk door?
Goed, zegt de ander, ik ga rigoreus veranderen: voortaan ben ik ook de één
Dat kan niet, zegt de een, want er kan er maar één de één zijn, en dat ben ik
O ja, zegt de ander, wel eens gehoord van ieder-een?

Tien jaar na mijn ervaring met de onderwijzer van de vijfde had ik een nieuwe confrontatie met een onderwijzer, ditmaal een leraar Duits. Uiteindelijk was ik terecht gekomen in de vijfde klas van de HBS-B van het Christelijk Lyceum voor Zeeland. En we hadden een werkweek met alle eindexamenkandidaten in Hedenesse. Hedenesse is net zoiets als landgoed De Horst, waar we nu zitten: een christelijk conferentieoord in Zeeuws-Vlaanderen.

Meneer De Bruin heette de leraar Duits, ik zal er niet omheen draaien. Ik had een hele bijzondere band met hem. Er zijn in al die jaren van mijn schoolloopbaan die duurde van 1956 tot 1965, maar twee leraren geweest waar ik iets vertrouwelijks mee had. Meneer De Bruin en ik spraken over Duitse literatuur. En ik voelde mij een hele piet. Ik kwam zelfs bij hem over de vloer om over Duitse literatuur te praten.

De eerste nacht van ons werkkamp in Hedenesse ging een groepje jongens in pyjama een bezoekje brengen aan de meisjesslaapzaal. Ik zal u - ondanks uw hunkering - de details besparen, maar het eindigde in een heksenketel. En opeens ging het licht aan en daar stond meneer De Bruin, briesende bewaker van orde en zeden. En terwijl ik langs hem afdroop naar de jongensslaapzaal, siste hij mij toe: 'Dat had ik van jou niet verwacht!'

Het kostte mij moeite om de slaap te vatten. De volgende morgen bij het ontbijt ontmoetten onze blikken elkaar en ik liet mijn hoofd zakken. Bij de koffie kwam meneer De Bruin naar mij toe en zei: 'Wat ik daar gisteren tegen jou zei - over *dat had ik niet van jou verwacht* - dat had ik niet mogen zeggen.'

Als je een disciplinair conflict autoritair oplost, schaad je het vertrouwen en begint alles weer opnieuw.

Puberteit is een katharsis van de stabiliteitsfase, zoals weer meneer Arnold Cornelis dat in zijn boek, De Logica van het Gevoel, noemt. Ik zou willen zeggen: het is de overgang van onschuld naar bewustzijn waar je mee geconfronteerd wordt. Je verliest je onschuld en je wordt je opeens bewust van die merkwaardige paradoxen, schijntegenstellingen, die je ervaart als schijnheiligheid.

Je ouders hebben altijd tegen je gezegd: je moet het zo en zo doen, maar zelf doen ze het ook niet. Of omgekeerd. Je moet je bewust worden en ervaren dat niet iedere keuze logisch is. Dat vaak een keuze onmogelijk is, of onwerkelijk.

Je moet je voorstellen dat je bij een keuze over het algemeen 50% kans hebt dat je gelijk hebt. En dat we vanaf het paradijs tot aan nu - laten we zeggen, laten we het klein houden - pakweg 50.000 cruciale beslissingen hebben moeten nemen. Dus dat we 50.000 keer 50% kans hadden om goed of slecht te kiezen. Dus dan kun je je voorstellen waarom het zo'n puinhoop in de wereld is.

We komen terecht in onze puberteit in een wereld van regels en conventies. Een wereld die vraagt om aanpassing. Discipline. Discipline heeft een negatieve connotatie, die voor een groot deel is terug te voeren op stram marcherende legers. De kunst is dus het kind de noodzaak van discipline te laten ervaren, wat iets heel anders is dan opgelegde discipline ondergaan.

Net als bij vertrouwen moet er ook voor discipline ontvankelijkheid zijn. En als je een duidelijk doel hebt, of ideaal, is het eenvoudiger om leefregels te volgen, dan zomaar wat in het wilde weg. Om een onbaatzuchtige discipline te ontwikkelen die onder alle omstandigheden functioneert, is een evenwichtige identiteit onontbeerlijk. Discipline wordt dan een zelfverkozen ordeningssysteem en niet meer de mogelijkheid om te kunnen worden onderdrukt.

Niet in alle gevallen - zoals ik dat nu probeer te schetsen en zoals het mij is overkomen - komt de discipline ná het vertrouwen. Soms is het andersom.

Ik heb mijn vrouw leren kennen als iemand zonder enkel vertrouwen, maar met een onwaarschijnlijke discipline. En wonderlijk genoeg is zij erin geslaagd om, en misschien is het niet eens wonderlijk, maar het is mooi, een vertrouwen op te bouwen.

Niet zo lang geleden sprak ik op dezelfde dag twee Rotterdammers, allebei kinderen van havenarbeiders. De een had zich ontwikkeld tot hoofddocent Filosofie aan de Erasmus Universiteit, de ander was schrijver van autobiografische romans. Ze hadden zich allebei ontworsteld aan hun milieu. En allebei hadden ze een vechtsport als overlevingsstrategie. De een was Nederlands kampioen Japans zwaardvechten geweest en de ander was een prominent kickbokser geweest. Dus de discipline hadden ze gevonden in hun sport. En zo hadden ze vertrouwen gekregen.

In het spreken is vaak voelbaar hoe kwetsbaar dat vertrouwen is. Bij mensen kun je voelen of ze spreken vanuit hun minderwaardigheidscomplex. Dat was in wezen bij allebei nog het geval. Dat was nog altijd de druk uit hun jeugd. Het minderwaardigheidscomplex... iets waar ik, nadat ik Bram Vermeulen ontmoet had, weinig last van gehad heb.

Bram Vermeulen

Bram Vermeulen ontmoette ik in 1967. Bram was op dat moment 21 jaar en volleybalinternational. Hij had al meer dan 100 interlands achter zijn naam staan. Want op 17-jarige leeftijd debuteerde hij in het nationaal team.

Bram was geboren in de vruchtenbuurt in Den Haag en bezocht het Haags Montessorilyceum. Heel beslissend voor hem, het Haags Montessorilyceum. Daar was zijn gymnastiekleraar Cees van Zweden. Een bijzondere man. Een man die in het verzet had gezeten, een man die piano kon spelen, een man die dus gymnastiekleraar was, volleybal in Nederland heeft geïntroduceerd. En toen Bram op een dag voor hem stond - of toen hij Bram ervoer als, nou ja, wij zouden het tegenwoordig ADHD noemen, als nogal druk jongetje - gaf hij hem een bal mee naar huis en zei hij tegen Bram: 'Weet je wat jij moet doen? Je moet de bal met je handen tegen de muur slaan en dan opvangen en steeds tegen de muur spelen.' De discipline van de herhaling.

En Bram was dus, en dat was bijzonder aan zijn karakter, niet iemand die dacht: 'Dan doe ik dat een uurtje en dan hou ik er weer mee op'. Zijn moeder moest hem binnenroepen. Hij had overal kramp en pijn, in zijn handen, in zijn lichaam, in zijn armen, maar hij kreeg dat natuurlijk onder de knie. Meneer Van Zweden bracht hem de liefde voor dat spel bij. En door die herhaling kreeg hij spelenderwijs techniek.

De tweede trainer die Bram kreeg, dat was Hidde van der Ploeg. Hidde van der Ploeg was coach van AMVJ. Dat was vlak voordat ik Bram ontmoette. Dat was in 1965. En Hidde van der Ploeg had uit Amerika een systeem geleerd en dat was simpelweg 'streepjes zetten'. Dat was analyse op basis van - dat gebeurt tegenwoordig ook bij het voetbal - hoeveel keer je een bal raakt, en hoeveel keer die dan goed geraakt is, en hoeveel keer die slecht geraakt is. En dat had het volgende resultaat: Bram had met zijn team gewonnen en was zeer tevreden over zijn spel en kwam hijgerig bij Hidde van der Ploeg staan, en zei: 'Goed gespeeld, hè trainer?' En dan pakte de trainer zijn papier erbij en zei: 'Setup-gemiddelde was 67, je smash-gemiddelde was 53, en je spelverdeling was 85.'

Bram werd daar aanvankelijk zeer gedeprimeerd van. Want hij dacht dat hij veel beter gespeeld had dan de cijfers wilden doen geloven. En die wedstrijden werden ook nog niet in zijn geheel opgenomen, dus dat was iets wat je in jezelf bewaarde. Maar die analyse, dat analyserend vermogen van je prestatie, daar hebben wij later bij *Neerlands Hoop* heel veel gebruik van gemaakt.

De derde coach waar Bram nog net op het nippertje mee gewerkt heeft, was Arie Selinger. En Arie Selinger was de man van de ijzeren discipline. Het was ook de man van het uiteindelijk formuleren van je einddoel en die heeft die jongens werkelijk - er zijn er namelijk een hele hoop die bij hem zijn afgehaakt - die bracht de geest van je wilskracht tot op de rand van het aanvaardbare. Dat was Arie Selinger.

En ten slotte kwam de symbiose van al deze drie manieren van *disciplineren*. Die mondde uit in het coach-schap van Joop Alberda die erin geslaagd is om ons een gouden volleybalmedaille in Atlanta te laten winnen.

Dus Van Zweden was de man van de discipline, *van de herhaling*. Hidde van der Ploeg was man van de discipline, *van de zelfkritiek*. Arie Selinger was man van de discipline, *van de totale overgave*. En Joop was de man *van de symbiose*.

De theorie klopt, hoor je vaak, de praktijk is hardnekkig.

Hoe doorbreken wij ons hardnekkig besef dat wij alleen maar door schade en schande wijs kunnen worden? Daar is men intussen hard mee bezig op een manier die niet iedereen zal bevallen, want de techniek schrijdt voort en de vervolmaking van de mens is in volle gang.

Uiteindelijk zullen we volmaakt zijn. Of 'we'... er zal een mens volmaakt zijn.

En wat de mens nou volmaakt maakt, tenslotte, is dat al die keuzes - al die emoties die wij hebben bij keuzes; al die twijfels die we hebben - dat geldt niet meer voor de volmaakte mens. De volmaakte mens hoeft niet meer te kiezen. Hij heeft dan ook geen vrije wil meer nodig. De ratio stippelt voor hem de weg uit.

In wezen is de cirkel rond: van het paradijslijk moment dat we kunnen kiezen, tot het moment dat we de appel weer terug aan de boom hangen.

*Als het toeval met de deuren slaat
Het lijkt of wie je liefheeft je verlaat
Dan hoop ik dat je hart zo openstaat
Dat je lust te leven niet vergaat*

*Als de moed zakt en de avond valt
Je machteloos je vuisten balt
Weet dan dat morgen er voor zorgen zal
Dat je een weg vindt uit dit dal*

*Je brengt me dikwijls in verlegenheid
Als je me vraagt: hoe moet ik voort
Twijfel is de laatste zekerheid
Liefde een wanhopig woord*

*Als het lot je op de hielen zit
Je doormaakt: waarom overkomt mij dit?
En je vergeefs om rust van binnen bidt
Vuur, het geheim blijkt van de smid*

*Als je geschrokken denkt: dat ben ik niet
Als je 's morgens in de spiegel ziet
De poederdoos geen uitkomst biedt
Laat je dan troosten door een lied*

*Een storm steekt op verwaait verzekering
Er rest vertwijfeling en spijt
Je kunt niet leven uit berekening
Neem de ruimte, geef de tijd*

(Liefde, een wanhopig woord – Freek de Jonge)

Als vertrouwen en discipline voldoende ontwikkeld zijn, ontstaat als vanzelf *de behoefte* om je te concentreren. Ik twijfel even, want hier op mijn iPad staat 'het vermogen' om je te concentreren. Dat heb je natuurlijk, maar het is 'de behoefte' om je te concentreren'. De keuze van een doel komt eigenlijk voort, als vanzelfsprekend, uit een mate van gedisciplineerdheid: je wil er iets mee.

We hadden de eerste vraag bij vertrouwen: *mag ik er zijn?* De vraag bij discipline: *wil ik er zijn?* Uiteindelijk is dan bij concentratie de constatering: *ik ben er.*

Met andere woorden: de keuze voor de vrije wil - *autonomie en authenticiteit* - is gemaakt. De verwachting van de *geschonken aandacht* kan worden ingelost. De hond doet zijn kunstje, het kind zegt zijn eerste woordjes. Afhankelijk gaat dat nog om imitatie, maar uiteindelijk stelt een mens zijn eigen doelen.

Ooit werd mij eens gevraagd: als je terugkijkt op de opvoeding van kinderen, wat wil je dan bereikt hebben? Wat wil je ze hebben wijs gemaakt, hebben meegedeeld? Waarop ik zei: 'Nou, als mijn kinderen weten hoe ze zich moeten concentreren, is mijn taak volbracht.'

Concentratie is voor mij het allerhoogste: de druppel, de plas, het meer, de zee, de oceaan. Intensief denken aan een afgebakend onderwerp. Steeds dieper in de details doordringen. En tenslotte totaal denken aan absoluut niets. Die leegte, waar je de geconcentreerde topsporter zo vaak over hoort praten. Die geldt ook voor de schrijver; die geldt ook voor de kunstenaar. Die leegte grenst aan de vervulling *waar niets alles vindt*. In de opperste concentratie vind je de flow, het ongeremde denken, die aan beheerst handelen vooraf gaat.

Tijdens de concentratie is er geen conflict tussen werkelijkheid en fantasie; er is geen belemmering door conventie of onuitvoerbaarheid. In je concentratie spelen foute overwegingen een even belangrijke rol als goede. Sterker nog, je leert de juiste weg na een paar verkeerde afslagen te hebben genomen. Verkeerde afslagen, als gevolg van keuzes – keuzes die je hebt *moeten* maken.

Kunnen kiezen, maakt ons mens.

Inmiddels hebben we zoveel keuzemogelijkheden dat we onze menselijkheid dreigen te verliezen. Aanvankelijk wisten we heus wel dat onze keuzes op een bepaalde manier gecompenseerd moesten worden. Daar hadden wij *het offer* voor. Dat idee over dat we onze keuzes moeten compenseren, zijn we kwijtgeraakt. Vandaar dat er nu in Parijs een nogal paniekerige conferentie (Klimaatconferentie van 8 december 2015, red.) plaatsvindt. *We hebben vergeten terug te geven aan de aarde wat we genomen hebben*.

Tot mijn 22^e had ik geen flauw idee van concentratie. Ik deed maar wat. En ik dacht maar wat. Al mijn toenmalige handelen kan ik nu – in reflectie – verklaren. Ooit kreeg ik van mijn vader een boek onder ogen dat hij had gekregen. Ik weet het niet meer precies: ik denk dat ik een jaar of elf, twaalf was. Hij had een prachtig geïllustreerd boek gekregen en die plaatjes waren zó mooi dat ik ging lezen wat er naast stond, maar dat bleek Frans te zijn. Vervolgens dacht ik: dat ga ik dan vertalen. Ik wist dat we een Frans woordenboek in de kast hadden staan, haalde het eruit en dacht dat ieder woord dat ik zag in dat boek kon opzoeken en dat ik dan vervolgens precies kon zien wat er stond.

Als iemand mij toen verteld had dat je grammatica hebt, en dat je idioom hebt, en dat alle woorden nog een bepaalde gevoelsmatige betekenis hebben, dan... ja... dan was ik nu misschien wel leraar Frans geweest. Dus dat is eigenlijk nog wel gelukkig afgelopen, op die manier.

In de vijfde klas van de lagere school is mijn kwetsbare zieltje zo getroffen dat ik een jaar of tien geweigerd heb te leren. Wonderlijk genoeg was mij de lust om te tekenen niet ontnomen. Dat gebeurde later, op een onbewaakt ogenblik, toen ik heb gekozen tussen tekenen en mijn vak. En ik *offerde* tekenen.

Wij hebben geleerd - en eigenlijk doen we sinds de schepping niet veel anders – om alles in tweeën te delen: goed en kwaad, mooi en lelijk, hoog en laag. Eigenlijk is het steeds 1-0 wat wij doen. Vandaar dat we ook zo geholpen zijn bij de computer.

Zo hebben we ook het onderscheid gemaakt tussen vorm en inhoud. Inhoud wordt in onze nog vaak Calvinistische kijk vaak als superieur gezien. Maar inhoud is niets zonder de vorm. Sterker nog, zonder vorm is er geen inhoud. En wat in de loop der eeuwen met onze overlevingsstrategie is gebeurd - en

dat gebeurt in ieder tijdvak weer opnieuw – die overlevingsstrategie komt onder druk te staan, omdat de vorm is uitgewerkt. Vaak is dat ook de reden waarom een hele beschaving ten onder gaat.

Je kunt van de religie zeggen dat hij onder druk staat, omdat de vorm is uitgewerkt. De dominantie van de rede geeft de wetenschap een misplaatst superioriteitsgevoel. De vorm van de religie werkt niet meer. En de substituten zijn nauwelijks spiritueel.

De massa wordt gemanipuleerd door algoritmen. Het klassieke gezin heeft zijn langste tijd gehad; opvoeding wordt niet meer als ouderlijke plicht gezien. Men doet in en gezin op zijn hoogst *zo leuk mogelijk* met elkaar. Het economisch systeem werkt niet meer; de balans is zoek. Weinig mensen hebben te veel, veel mensen hebben te weinig. De banken zijn niet langer stabilisatoren van het systeem, maar veroorzaker van de crisis. Repressie is niet in balans met het ervaren van vrijheid. Sport gaat ten onder aan commercie, vals spel en corruptie. Politiek: de democratie in onze vorm lijkt zijn beste tijd gehad te hebben. De combinatie van media en verkiezingskoorts hebben een verlamme werking op de noodzakelijke besluiten. En bangmakerij levert de meeste stemmen op. De kunsten zijn op zijn best *l'art pour l'art* en op zijn slechtst *l'art pour l'argent*.

Zo... ja. Uhm...

Hoe is het dames en heren, kunt u het nog een beetje aan?

Even ademhalen.

U wilt mij wat water laten drinken? Dat is een goed idee.

In 1981 – ik was net twee jaar solo en bezig met mijn theatervoorstelling De Mars – kwam er een voetbaljournalist naar mijn voorstelling kijken, Hij vroeg me na afloop: 'Heb je zin om eens een keer met ons mee te voetballen?' Hij maakte was een van de initiatiefnemers van een groepje voetballers, oud-voetballers. Eigenlijk was dat groepje als geheel opgezet om Sjaak Zwart, die plotseling met zijn actieve loopbaan was gestopt niet in een zwart gat te laten vallen. Dus zij traiden twee keer per week bij de Jaap Edenbaan. Daar was ook een restaurant dat Sjaak Zwart uitbaatte. (Salarissen waren nog niet dien aard als tegenwoordig).

En ik had wel oren naar groepje. Ik had in mijn jeugd veel gevoetbald, maar al heel lang niet meer gedaan. Dus ik ging er naartoe. Er waren echt een paar heel goede spelers bij. En wij speelden daar dan niet een wedstrijd tegen elkaar, maar een positiespel. Er was een vierkant uitgezet van 15 bij 15 meter, met vier pionnen op elke hoek. En in die ruimte stonden zes man die elkaar de bal toespeelden. Meestal, was het voorschrift: één keer raken. En er waren in het midden twee jagers. En als je met minder dan zes was, was het twee keer raken. Zodra je als jager de bal onderschepte, mocht je uit het midden en moest de veroorzaker in het midden.

Dus u kunt zich voorstellen dat, als je daar opeens bijkomt - na zoveel jaren niet gevoetbald te hebben, met een aantal zéér vaardige spelers - dat als je dan de bal krijgt... Tja, wat gebeurt er dan precies met je? Je doet dan in eerste instantie maar wat. Maar ik bleef komen.

Ze hadden wel vaker iemand uitgenodigd en die bleef dan na twee keer weg – na alles over zich heen te hebben gekregen en tien keer door de benen te zijn gespeeld. Dan hield hij ermee op. Maar ik vond het leuk. Ook vanuit het idee dat het iets was, wat ik niet kon. En dus ook de kritiek die ik kreeg. Enfin, dat voelde voor mij opeens weer heel prettig. Ik kon namelijk weer op nul beginnen.

Ik was natuurlijk door dat succes in het theater, in een stadium gekomen waarin je dingen overkomen die je liever als mens niet meemaakt. Dat je bekend wordt...

Het ontbrak mij in dit voetbalspel aan vertrouwen. Aan discipline. Dus ik kon concentratie wel vergeten. En na tien jaar – geen dag eerder – begon ik iets in de gaten te krijgen. En begreep ik opeens waarom de spelers steeds - als ze de bal in mijn richting speelden - tegen me riepen: 'Tijd!', 'Rust!'

In het begin dacht ik: Wat nou tijd? Wat nou rust? Weg met dat ding!

Heel langzaam kreeg ik het idee - door de herhaling en door het zien van het terugkeren van bepaalde situaties - waar die bal heen moest, naar wie ik hem moest spelen. En ik kreeg vooral, omdat ik zo vaak de handeling herhaalde, een bepaalde techniek. Dus als de bal mij iets te hard werd aangespeeld, sprong hij niet zes meter van mijn voet af, maar dan wist ik hoe ik hem in mijn buurt kon houden. Of – door het tempo eruit te halen – hoe ik hem terecht kon laten komen bij een medespeler.

Na zo'n tien jaar begon er iets van dat spel tot me door te dringen. *Mijn techniek* verbeterde door de herhaling; *mijn inzicht* nam toe, omdat ik situaties die om een bepaalde voortzetting vroegen, begon te herkennen.

En ik ontdekte twee basisvoorwaarden. Ten eerste moet je, als je de bal ontvangen hebt, twee afspeelmogelijkheden zien. Daar moet je je van bewust zijn. Dat je hem dáárheen en dáárheen kunt spelen. En dat dus de uiteindelijke beslissing afhangt van welke weg geblokkeerd is door de jagers. En het tweede besef was, dat je onmiddellijk nadat je de bal gespeeld hebt, jezelf weer aanspeelbaar moet maken. Dat je niet denkt: 'Nou, jij die bal, en dan zien we zo wel weer wanneer hij weer eens een keer mijn kant op komt.' Leuk ook, om met die twee dingen weer eens naar een echte voetbalwedstrijd te kijken.

En zo begon ik na verloop van tijd in dat spel twee dingen heel bewust te ervaren: tijd en ruimte. Tijd en ruimte – de basis voor concentratie. *Ruimte ervaren, tijd vergeten*. In kalme overwegingen mogelijkheden zien, kiezen voor de juiste voortzetting.

Bij een groot talent als Johan Crujff blijkt een fractie van een seconde een zee van tijd. Op het moment dat Crujff de bal in zijn richting ziet komen, weet hij al ongeveer tien voortzettingen. En in diezelfde fractie van een seconde neemt hij ook de juiste beslissing om het spel voort te zetten. Dat is *het genie*.

Luttele meters blijken een oneindige ruimte; fracties van seconden een zee van tijd. Dat is wat talent is. En of het talent zich ten volle ontplooit, hangt af van de mate waarop je je kunt, maar vooral ook wilt concentreren. *Hoe diep wil je gaan?*

Ik heb nu een maand of drie met studenten geesteswetenschappen mogen werken. Geweldig! En een van mijn ervaringen is dat het ongelooflijk moeilijk is om de studenten met een klein duwtje die 'diepte' te laten ervaren. Wat dat betekent. Als je eenmaal ervaren hebt, als je er werkelijk voor gaat, hoe ver je dan komt.

Gedicht dat ik nog moet schrijven

*De woorden liggen klaar in mijn geheugen
Betekenis en willoos wachtend, tot het de schrijver schikt
Het vel papier wacht onbeschreven
Als pen en inkt zonder te weten wat wordt gewogen en gewikt*

*De wil is er
Gedreven door nieuwsgier, leunend op techniek
Te kiezen tussen vals en echt
Om in beelden aan te klagen*

*Op te werpen, uit te dagen
Om voor eens en altijd te zeggen
Wat nog nimmer is gezegd*

*Het metrum is er, het ritme
Er is een rijmschema waarin wat niet verzwegen kan onwrikbaar wordt gevat
En ik denk, overwegend:
waar zal ik het over hebben? Heb ik genoeg te zeggen?
Alleen ontbreekt het nu aan wat*

*De plaatselijke harmonie verstomt
Bladerenblazers vullen de gevallen stilte
De Sint is binnen en de boel moet snel aan kant
Netheid, daar moet vaak rust en evenwicht voor wijken
Niets krijgt tijd meer om te rotten
Onreinheid vraagt een harde hand*

*Waarom willen wij de natuur een handje helpen?
Kunnen we waaien niet overlaten aan de wind?
Is Sinterklaas iets waar ik het over wil hebben?
Hoe kinderlijk verlangen verandert in de hebzucht van een kind?*

*Ik staar lijzig naar de leegte die de herfst heeft laten vallen
Beklaag het gele blad, dat zich van de lente meer had voorgesteld
Nu ligt het nat vastgeplakt aan een tegel
Dood volgens de regel die voor alle leven geldt*

*Het is aan ons balans te zoeken tussen dood en leven
Evenwicht te vinden in de werkelijkheid en waan*

*Ik zag onlangs op een foto een biljart in Tibet
Compleet met ballen, buiten in de bergen staan
En ik dacht aan de moeite die men zich getroost had om de tafel vlak te krijgen
in dat landschap, want de ballen lagen stil*

*Nu is dat op een foto vaak zo,
maar nu lagen ze her en der en niet alle drie tegen dezelfde band*

*Zoveel werk verzet om een potje te biljarten
Zoveel geduld genomen voor de eerste stoot
Een waterpas was waarschijnlijk niet voor handen
Ik heb nog één steentje nodig, voor hier onder deze poot*

*Intussen rollen de ballen van een kant naar de andere
Caramboleren ongewild, op zoek naar evenwicht
Met zoveel toewijding en zo toevallig wil ik scoren
Als ik de woorden wentel voor mijn aanstaande gedicht*

*Er is weer een jaar verstreken, waarin de werkelijkheid werd overtroffen door de fantasie
De mensheid is totaal verdwaasd
Met de jaren komend de gebreken, mijn ogen worden slechter
Ik lees niet graag over euthanasie*

*Ik heb opeens geen haast meer, en ook geen dwang
Ik weet, er zit niemand meer op mij te wachten,
Wel is er nog dwangmatigheid.
Die dolt met mijn geduld
Die speels duwt in mijn kop
Naast zelfbeheersing, die zich soms zorgelijk lijkt af te vragen:
Vriend, waar is het wachten op?*

*Er is de zekerheid tijdens het eten, lezen, drinken
Onverdacht vertrouwen, zelfs als ik benzine tank,
Dat ik ooit op een dag het gedicht zal schrijven,
Dat anders weer hetzelfde zegt, en waar ik nu al onbewust aan denk.*

We gaan afronden, dames en heren, maakt u zich geen zorgen. De mensen vragen mij weleens: bent u optimistisch? En dan moet ik altijd denken aan de woorden van William Burroughs, de Amerikaanse schrijver, die zei: *“Well, it isn’t a question of being optimistic or pessimistic. These are menalngless words. I mean, if the captain saying The ship is sinking. Is he a pessimist?”*

Dus ik sta daar op de brug van het schip in de Westerschelde. Met dat roer in mijn handen. Voor mij strekt zich uit een van de meest verraderlijke vaargeulen van de wereld. De kapitein heeft zojuist het commando Volle kracht vooruit! Gegeven. De loods die ij heeft uitgelegd wat het verschil is tussen schipperen en loodsens, is nog steeds niet op komen dagen. Enfin, ik doe maar wat. Wachtend op de klap. Maar die komt niet.

We varen! Het gaat minutenlang goed. Onverwacht goed. En opeens overkomt mij wat héél veel bestuurders overkomt. *Hahaha*. Ik krijg het gevoel: ik kan het! *Hahaha*. Maar vergis u niet, het is geen vertrouwen, het is overmoed. Ik geef een rukje aan het roer, maak een praatje met de kapitein. Maak een pirhouetje, ik grijp het roer terug. En dat is geen discipline, dat is het tarten van het lot.

En dan begint het achter mij plotseling licht te worden.

Ik weet niet of u weleens van Vlissingen naar Antwerpen bent gevaren? En dat het dan áchter je licht begint te worden...

Dat was geen concentratie, dat was zinsbegoocheling, een roes. Elke dag hebben we ervaringen die op de of andere manier ons de potentie van het bestaan doen zien, horen of voelen. Dat noemen wij ‘ons geloof’.

De zon komt achter mij op. En ik kijk uit het raam. En ik zie dat wij ons op volle zee bevinden. Soms heb je geluk.

Het feit dat we vragen stellen over de ethische kant van geweld is een enorme stap. Nog geen vijftienduizend jaar gelden sloegen de mensen elkaar om het minste of geringste de kop in, zonder zich daarbij ook maar iets af te vragen of te voelen.

Het gekke is, we staan daar eigenlijk - als je naar de tijd kijkt - niet eens zo gek ver van af. Wij stellen ons vragen. Bijvoorbeeld, bij wraak. Dus, er is naast geloof... hoop. Ons land telt een ongekend aantal vrijwilligers, mensen die onbaatzuchtig de ander met hun tijd ruimte verschaffen, kennis overdragen. Er is liefde.

Geloof, geeft vertrouwen
Hoop, vraagt discipline
Liefde is concentratie

*Wees niet bang,
je mag opnieuw beginnen;
vastberaden, doelgericht
of aarzelend, op de tast.*

*Houd je aan de regels,
volg je eigen zinnen.
Laat die hand maar los,
of pak er juist een vast*

*Wees niet bang
voor al te grote dromen,
Ga als je het zeker weet,
en als je aarzelt, wacht.*

*Hoe ijdel zijn de dingen die je je hebt voorgenomen?
Het mooiste overkomt je,
het minste is bedacht.*

*Wees niet bang voor wat ze van je vinden.
Wat weet je van een ander,
als je jezelf niet kent.
Verlies je oorsprong niet,
door je te snel te binden.
Het leven lijkt afwisselend,
maar zelfs de liefde went.*

*Wees niet bang,
je bent één van de velen
en tegelijk is er maar één als jij.
Dat betekent dat je vaak zal moeten delen,
en soms zal moeten zeggen:
laat me vrij.*

applaus

